

EKATERINA BAUMANN
(Uniwersytet Jagielloński, Kraków)

STAN ZACHOWANIA RĘKOPISÓW PODAROWANYCH BIBLIOTECE JAGIELLOŃSKIEJ PRZEZ KSIĄŻĄT SANGUSZKÓW

Kolekcje niegdyś należące do rodzin arystokratycznych mają częstokroć charakter dziedzictwa narodowego i unikatowego materiału naukowego, mają zwykle olbrzymią wartość materialną, niektóre z nich są wręcz bezcenne i słusznie zaliczane do skarbów narodu polskiego. Biblioteki rodowe były i są bibliotekami prywatnymi, stanowiącymi własność jednej rodziny, przeznaczającej środki na utrzymywanie i pomnażanie zbiorów. Często biblioteki te były łączone z archiwami i kolekcjami muzealnymi; obok zbiorów opublikowanych po II wojnie światowej znajdowały się w nich zabytki piśmiennictwa polskiego i zagranicznego – rękopisy, inkunabuły i inne druki. Przykładem takiego zasobu bibliotecznego są zbiory rodziny książąt Sanguszków.

Polski książęcy ród Lubartowiczów-Sanguszków był w posiadaniu Tarnowa i kilku rezydencji rodowych, między innymi Białego Kowla, Lubartowa, Sławuty, Gumnisk i Podhorców¹. Historia księgozbiorów Sanguszków sięga XVII wieku, kiedy to Szymon Samuel Sanguszko założył w rezydencji w Białym Kowlu (obecnie na Białorusi) niedużą biblioteczkę. Scaląa i rozwijała w przyszłości rozproszone zbiory rodzinne Klementyna Sanguszkowa, żyjącą w latach 1780–1852. Przyczyniwszy się do znacznego ich pomnożenia, rozpoczęła historię biblioteki i archiwum Sanguszków. Losy tych zbiorów były bardzo burzliwe, ich historię szczegółowo opisała Jolanta Marszałska².

Biblioteka Sanguszków w znacznym stopniu przetrwała II wojnę światową, jednak przestała istnieć po 1945 roku w wyniku znacznego rozproszenia i podziału. Zbiory Sanguszków przekazano Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie (1337 woluminów starych druków, 33 rękopisy, jeden inkunabuł), Biblioteka Śląska w Katowicach otrzymała 850

¹ K. Bańburski, *Początki rodu XX. Sanguszków i kształtowanie tej ich magnackiej fortuny*, [w:] *Sanguszkowie. Materiały z sesji naukowej*, red. K. Bańburski, Tarnów 1989.

² J. Marszałska, *Biblioteka i archiwum Sanguszków. Zarys dziejów*, Tarnów 2000.

woluminów, a do Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie trafiło 513 woluminów starych druków, około 2500 woluminów druków XIX–XX-wiecznych, 64 mapy i atlasy, 253 woluminy muzykaliów (wśród nich 77 rękopisów muzycznych), 68 rękopisów i 76 innych dokumentów, określanych jako *varia*. Spora część dokumentów archiwalnych rodziny Sanguszków znajduje się w archiwum na Wawelu i tylko niewielka ich część przechowywana jest w Tarnowie³.

W 2000 roku do Biblioteki Jagiellońskiej zwrócił się adwokat reprezentujący księcia Pawła Sanguszkę oraz jego żonę, księżnę Klaudię, i przedstawił prośbę swoich mododawców o sporządzenie wykazu księgozbioru pochodzącego z ich dawnej biblioteki rodzinnej, a także o przygotowanie projektu umowy depozytowej z Biblioteką. Ówczesny dyrektor jagiellońskiej księżnicy, prof. Krzysztof Zamorski, w trakcie negocjacji trwających do 2002 roku podkreślał, że Biblioteka Jagiellońska przez długie lata zabezpieczała ten księgozbiór i traktowała go jako najwyższe narodowe dobro kultury. Wynikiem tych rozmów było podpisanie z Sanguszkami następujących dokumentów: aktu darowizny i umowy depozytowej. W ramach darowizny Biblioteka Jagiellońska otrzymała łącznie 1837 tytułów, które już znajdowały się w jej zbiorach i pochodziły z Gumnisk. Umowa depozytowa obejmowała okres pięciu lat z możliwością wypowiedzenia jej przez Sanguszków. Zgodnie z wynegocjowanymi postanowieniami Biblioteka Jagiellońska zobowiązała się do przeprowadzania konserwacji przekazanych obiektów i informowania na bieżąco właścicieli o każdym przypadku udostępniania tychże obiektów. Wraz z księgozbiorem zostały również przekazane rękopisy, należące do książąt Sanguszków: część w darze, część jako depozyt⁴.

Wśród rękopisów, które zostały przekazane w darze Bibliotece Jagiellońskiej, znajduje się 13 oprawionych zeszytów i 7 teczek z luźnymi kartami, razem 19 jednostek (1 zeszyt i 1 teczka występują pod wspólną sygnaturą). Piętnaście z nich pochodzi z XIX wieku, ale są również oryginalne rękopisy pochodzące z końca XVI wieku⁵, a także z wieku XVII i XVIII. Wszystkie rękopisy zostały przyjęte na półki Biblioteki Jagiellońskiej w 1956 roku, a подарowano je Bibliotece w 2002 roku. Zakres tematyczny rękopisów jest szeroki: są to wiersze i sztuki teatralne, relacje historyczne, notatki z zajęć i pamiętnik, a także rejestry książ (zbiory w Lubartowie, Gumniskach, Podhorcach, Zamku Lubomirskich).

Przy pracy z rękopisami bardzo ważnym parametrem (szczególnie dla mających do czynienia z rękopisami pierwszy raz) jest stopień czytelności pisma odręcznego. Odczytanie niektórych z rękopisów należących do daru książąt Sanguszków może sprawiać

³ Tamże, s. 151–153.

⁴ Z. P i e t r z y k, *Książęcy gest. Sprawy zbiorów zabezpieczonych po drugiej wojnie światowej w Bibliotece Jagiellońskiej*, [w:] *Własność a dobra kultury*, red. G. C z u b e k, P. K o s i e w s k i, Warszawa 2006, s. 109–111.

⁵ Na przykład *Annalium rerum Polonicarum ex Joanne Longino summarie collectorum liber*. Kompendium *Roczników* Jana Długosza powstałe u schyłku XVI wieku, pochodzące z biblioteki w Gumniskach (oprawa skórzana z tłoczeniami złożonymi i napisem: *Annalium Rer. Polon. Ioanne Longino, BJ, sygn. Przyb. 82/56*).

trudności dla badaczy, którzy na co dzień nie mają styczności z zasobami rękopiśmieniowymi. Trudności może sprawiać przede wszystkim inny niż polski język pisma, wyblakły atrament, drobne litery, częściowe uszkodzenie zapisów, niewyraźne lub skrzywione kontury liter, a także zbyt ciasne ich łączenie, powodujące nieczytelność. Najtrudniejsze do odczytania dla autorki były 3 rękopisy: Wykłady prawa rzymskiego, notowane w latach 1854–1855, Archiwum i Biblioteka zamku Podhoreckiego [...] oraz Pamiętnik Anieli z Bnińskich [...].

Z analizy kart udostępniania omawianych egzemplarzy wynika, że rękopis zawierający wspomnienia Anieli z Bnińskich został zmikrofilmowany przez Zakład Mikrofilmowania Biblioteki Narodowej w październiku 1981 roku, rękopis zawierający relacje z Polski posła weneckiego Pietro Duodo zeskanowano w całości we wrześniu 2015 roku jako dodatkowy materiał w ramach projektu „Rękopisy romańskie w BJ”, a XVI-wieczny rękopis stanowiący kompendium *Roczników* Jana Długosza był pokazywany w programie Telewizji Polskiej (sfilмовany w lipcu 2002 roku). Niektóre rękopisy wciąż czekają na swoich badaczy, nie skorzystał z nich żaden czytelnik (na przykład Forteca duchowna Królestwa Polskiego [...] albo wspomniany rękopis z relacją posła Pietro Duodo), a najbardziej czytany rękopisem są Satyry Franciszka Księdza Zabłockiego.

Stan zachowania badanych rękopisów został oceniony metodą opisową z autopsji. Opisu dokonano wedle następujących parametrów: dane bibliograficzne (tytuł, sygnatura, okres powstania), typ oprawy (twarda, miękka, brak) i typ papieru (czerpany, maszynowy), uszkodzenia oprawy (zabrudzenie, ubytki, deformacja, uszkodzenie łączenia bloku z oprawą i inne), papieru (zabrudzenie, żółknięcie, ubytki, zacieki, plamy i inne) i bloku rękopisu (jeśli został oprawiony w postaci kodeksu lub jeśli był tylko zszyty), cechy atramentu (kolor, obecność wżerów atramentowych, blaknięcie atramentu), a także uwagi ogólne do stanu oprawy, papieru lub całości rękopisu.

Dla podsumowania danych opisowych i przekształcenia ich w łatwiejsze do operowania dane liczbowe została użyta 5-punktowa skala oceny stanu zachowania egzemplarza:

1. Stan plus dobry: brak zauważalnych uszkodzeń, ewentualnie bardzo lekkie uszkodzenia niemające wpływu na użytkowanie rękopisu;
2. Stan dobry: jedno lub dwa zauważalne uszkodzenia w dużym stopniu, reszta – lekkie uszkodzenia niemające wpływu na użytkowanie rękopisu;
3. Stan minus dobry: trzy albo cztery zauważalne uszkodzenia rzucające się w oczy, ale niemające wpływu na użytkowanie rękopisu;
4. Stan średni: zestaw zauważalnych uszkodzeń w średnim lub dużym stopniu, ograniczających użytkowanie rękopisu i grożących w wypadku udostępniania czytelnikom pogorszeniem stanu zachowania;
5. Stan minus średni: uszkodzenia znacznie ograniczające użytkowanie rękopisu i wskazujące na konieczność wyłączenia go z udostępniania i poddania zabiegom konserwacyjnym.

Skala ta może być poszerzona o kolejne stopnie w dół (na przykład stan zły i bardzo zły), ale wśród badanych egzemplarzy rękopisów żaden nie jest w złym stanie.

Z charakterystyki i uwag ogólnych o stanie zachowania wynika, że spośród 19 rękopisów oprawy nie ma 6, oprawę twardą (stabilne okładziny i materiał obleczeniowy) ma 11 rękopisów, a 2 są w oprawie miękkiej (papier). Dodatkowo wszystkie luźne materiały zostały umieszczone w bezkwasowych teczkach, a niektóre oprawy obłożono grubym bezkwasowym papierem. Większość rękopisów pochodzi z wieku XIX, kiedy zaczęła się masowa produkcja papieru ze ścieru drzewnego, który został wykorzystany w ponad połowie rękopisów (11). Ponadto papier czerpany rękopisu *Elenchus librorum celsissimi principis Josephi Sanguszko* [...] ma filigran, a papier rękopisu *Litania o św. Piotrze Apostole* [...] ozdobiony jest monogramem papierni Jeziorna. Dla rękopisu *Wykłady prawa rzymskiego notowane w latach 1854–1855* nie został oceniony stan zachowania atramentu, ponieważ notatki zostały sporządzone ołówkiem. W rękopisie *Śmierć Abła. Trajedyja w trzech aktach* [...] pomiędzy kartami znajdował się spory zbiór wysuszonych roślin, który obecnie jest przechowywany w kopercie, dołączonej do rękopisu.

Najczęściej spotykane uszkodzenia opraw rękopisów to uszkodzenia łączenia bloku książki z oprawą (5 przypadków) i dawne reperacje opraw, obecnie już niespełniające swojej funkcji (3 przypadki). Poza tym odnotowano zabrudzenia i plamy foxingowe wyklejek, ubytki grzbietu i ubytki powstałe w wyniku żerowania owadów. Stan zachowania bloku rękopisu był oceniany tylko w przypadku stabilnego szycia kart, przy czym poluzowane w dużym stopniu szycie odnotowano w 4 przypadkach, a uszkodzenia mechaniczne szycia w 3 przypadkach. Efektem uszkodzenia szycia jest obecność luźnych kart w oprawionych rękopisach (4 przypadki).

Papier obiektów charakteryzuje różny stopień zażółcenia – od lekko pożółkłego do bardzo pożółkłego (razem 17 przypadków) – przy czym żółknięcie dotyczy również papieru czerpanego, przede wszystkim z powodu różnych czynników fizykochemicznych oraz wpływu światła. Zażółcenie papieru ze ścieru drzewnego powstaje przede wszystkim z powodu jego zakwaszenia, z tym również jest związana jego kruchość (3 przypadki). Rękopisy pochodzące od książąt Sanguszków mają także różnego stopnia zabrudzenia (11 przypadków), 3 egzemplarze są zabrudzone widocznymi plamami, a 2 egzemplarze mają zacieki. Ponadto przy ocenie stanu zachowania papieru w pojedynczych przypadkach odnotowano ubytki i deformacje powierzchni kart, plamy foxingowe na nich, postrzępione brzegi, uszkodzenia mechaniczne, dawną reperację (uzupełnienie ubytków bibułą), mączkę i ubytki powstałe w wyniku żerowania owadów.

Częstym problemem występującym w rękopisach są wżery atramentowe na papierze, a także przypadki blaknięcia atramentu. W badanym zbiorze rękopisów odnotowano wżery atramentowe w dużym i średnim stopniu (atrament drąży kartę niemal na wyłot i jest wyraźnie widoczny na odwrotnej jej stronie) – jest tak w 6 przypadkach, w małym stopniu zjawisko występuje w 7 przypadkach. W 5 egzemplarzach atrament wyblakł w dużym stopniu.

Zgodnie z danymi otrzymanymi w trakcie oceny stanu zachowania rękopisów ze zbioru książąt Sanguszków подарowanego Bibliotece Jagiellońskiej przydzielone zostały tymże rękopisom kategorie stanu zachowania wedle skali przyjętej wyżej i przedstawione w poniższej tabeli.

Lp.	Opis tytułu z karty katalogowej	Sygnatura	Okres powstania	Ilość kart	Stan zachowania
1	Kompendium Roczników Jana Długosza	Przyb. 82/56	Schyłek XVI wieku	81	minus średni
2	Relacje z Polski posła weneckiego Pietro Duodo (1598) i nuncjusza apostołskiego Girolamo Lippomano (1575)	Przyb. 83/56	Kopie z XIX wieku	104	plus dobry
3	Piotr Hyacyncz Pruszczy, <i>Forteca duchowna Królestwa Polskiego [...]</i>	Przyb. 84/56	Kopia rękopiśmienna druku z 1662	279	średni
4	Satyry Franciszka Księdza Zabłockiego	Przyb. 85/56	XIX wiek	82	średni
5	Śmierć Abła. Trajedyja w trzech Aktach wierszem napisana po Francusku przez P. Le Gouvé, z Poematu Niemieckiego p. Gesnera a przełożona na Język Polski przez P.A. Dmuszewskiego roku 1803-go	Przyb. 86/56	XIX wiek	40	średni
6	Jan III ^{ci} pod Żurawnem. Wspominek dramatyczny z lat ubiegłych w 3 ^{ch} aktach napisał wierszem Wład[ysław] Lud[wik] Anczyc	Przyb. 87/56	1857	64	dobry
7	Wyrok śmierci przez zagłodzenie wydany przez X. Dunajewskiego Biskupa krakowskiego w dniu 4 sierpnia, w poniedziałek, r. 1879, w drugim miesiącu jego biskupstwa, na Wojciecha Eljasza [historia sporu W. Eljasza z prof. Władysławem Łuszczkiewiczem]	Przyb. 88/56	Autograf, XIX wiek	42	średni
8	Elenchus librorum Celsissimi Principis Josephi Sanguszko Mareschalici Magni M.D.L., qui In Bibliotheca Lubartovienisi visuntur, collectus anno 1775 Per Marianum Cajetanum Kadłubiski, Protonotarium Apostolicum, Canonicum Cathedralium Livoniae	Przyb. 89/56	XVIII wiek	129	średni
9	Spis książek Biblioteki Gumniskiej	Przyb. 90/56	1893	73	dobry
10	J.U. Niemcewicz, Zofia Zamoyska, Paryż 1837	Przyb. 93/56	Odpis druku z XIX wieku	16	minus dobry
11	Regestr Xiąg roznych w Bibliotece Lubomskiej Będących spisany Dnia 7 aprilis Roku 1724; Rejestr ksiąg przy stronie od komina złożonych w Bibliotece Zamku Lubomskiego na Gorze d. 28 Marca 1724 A[nn]o ^o spisany; Regestr Roznych Manuscriptow	Przyb. 98/56	XVIII wiek	12	minus średni
12	Spis książek biblioteki Sanguszków w Podhorcach	Przyb. 99/56	Początek XIX wieku	29	średni

13	Archiwum i Biblioteka zamku Podhoreckiego spisane R[oku] P[añskiego] 1879, [od] dnia 8 ^o Listopada, przez burgrabiego Antoniego Kryczyńskiego	Przyb. 100/56	XIX wiek	345 s.	minus średni
14	Wiersze satyryczne na sejm galicyjski z 1837 roku	Przyb. 101/56	XIX wiek	12	średni
15	Maciej Galasiewicz, Pożegnanie teatru polskiego	Przyb. 102/56	XIX wiek	9	minus dobry
16	Aleksander Ładnowski, Rzecz Pospolita Babińska. Komedia Narodowa w 3 ^{ch} Aktach oryginalnie napisana przez A. Ł.	Przyb. 103/56	1853	40	minus średni
17	Droit Romain Mr Machelmel – wykłady prawa rzymskiego notowane w latach 1854–1855	Przyb. 106/56	XIX wiek	150	dobry
18	Litania o S[w]. Piotrze Apostole z modlitwami przez Jędrzeja Benedykta Kłagiewicza Biskupa Wileńskiego	Przyb. 121/56	XIX wiek	16	średni
19	Pamiętnik Anieli z Bnińskich, wdowy po generale Hilarym Łodzian Baranowskim	9148 I ^e	1868–1869	190	dobry

Podsumowując przedstawione dane, należy stwierdzić, że podział 19 obiektów w ramach poszczególnych kategorii wygląda następująco:

- kategoria 1 (plus dobry): 1 rękopis;
- kategoria 2 (dobry): 4 rękopisy;
- kategoria 3 (minus dobry): 2 rękopisy;
- kategoria 4 (średni): 8 rękopisów;
- kategoria 5 (minus średni): 4 rękopisy.

Z całego zbioru w stanie ogólnie dobrym, umożliwiającym udostępnianie i użytkowanie, jest 7 rękopisów, a 4 rękopisy wymagają planowych działań konserwacyjnych.

Warto też przypomnieć, że na mocy umowy z rodziną Sanguszków Biblioteka Jagiellońska przechowuje jako depozyt⁷ 12 rękopisów, które także mogą być przedmiotem zainteresowań badaczy różnych dyscyplin:

1. *Elegant Extracts in Poetry*. Wybór wierszy angielskich z XIX wieku.
2. Wielce interesowne dla każdego gospodarza wiejskiego i ekonomisty tłumaczenie o nawozie rolnym z Piotra Jauffreta. Tłumaczenie z języka niemieckiego przez J. Nowakowskiego w 1853 roku, z dedykacją autora dla ks. Sanguszki.
3. Dziennik Pawła Sanguszki z lat 1846–1851 (przeważnie dziennik podróży do Niemiec, Belgii, Francji, Anglii).
4. Dalszy ciąg dziennika Eustachego Sanguszki z lat 1853–1859.
5. Dziennik Heleny Sanguszko z lat 1848–1849. *Journal d’Helene Sanguszko*, Paris 1848.

⁶ Sygnatura na karcie katalogowej Przyb. 122/56.

⁷ BJ, sygn. Przyb. 91–92/56, Przyb. 94–97/56, Przyb. 104–105/56, Przyb. 107/56, Przyb. 118–120/56.

6. Geografia krajów polskich ułożona w r. 1862.
7. Podręcznik szkolny w języku francuskim do nauczania różnych dziedzin wiedzy (czas powstania: XIX wiek).
8. Connaissance[!] de la mythologie (czas powstania: XIX wiek).
9. Lea Lodge, zeszyt szkolny w języku włoskim z 1838 roku.
10. Książka postępu w naukach i zachowania się dla Pawełka. Gumniska 1844 i 1845 – Świadcstwa postępu w naukach Pawła Sanguszki.
11. Katechizm w pytaniach i odpowiedziach. Catéchisme ou abregé de la foi (czas powstania: XIX wiek).
12. Nauki chrześcijańskie. Katechizm dla dzieci w pytaniach i odpowiedziach. Podręcznik [należący do Sanguszków] z XIX wieku.

THE STATE OF PRESERVATION OF THE MANUSCRIPTS
DONATED TO THE JAGIELLONIAN LIBRARY
BY THE HOUSE OF SANGUSZKO

SUMMARY

The book collection of the House of Sanguszko – which is one of the most famous Polish noble families, having a distinguished record of service to the Polish State – is one of Poland's national cultural treasures. Their private library and archive have had a very turbulent history. After World War II the collection was dispersed and some of it found its way to the Jagiellonian Library. It was not until 2002, however, that part of the collection (including manuscripts, incunabula and other old prints) formally became the property of the Library following the signing of an agreement between the Library and the Sanguszko family.

The Jagiellonian Library has accepted the donation of nineteen inventory units of manuscripts, whose state of preservation has been analysed using the descriptive method. This article presents bibliographical information concerning each of these manuscripts, i.e. the kind of binding (if any) and paper, the kind and degree of damage to the binding, paper and the body of the manuscript, as well as the characteristics of the ink. All the manuscripts have been divided into five categories, according to their state of preservation. A general evaluation of their condition has shown that seven of the manuscripts can be made available to readers, while four require restoration and conservation.

SŁOWA KLUCZOWE:

Sanguszkowie, rękopisy, ocena stanu zachowania, biblioteki prywatne, biblioteki rodowe

KEYWORDS:

the House of Sanguszko, manuscripts, evaluation of the state of preservation, private libraries, family libraries